

Наталія Григорівна Кашеварова,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів
Інституту історії України НАН України
ORCID: 0000-0003-2426-0440
e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИХ КІНОДОКУМЕНТІВ В ІДЕОЛОГІЧНІЙ БОРОТЬБІ ТРЕТЬОГО РАЙХУ ПРОТИ БІЛЬШОВИЗМУ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РАЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА)

Мета роботи – проаналізувати документи Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга як джерела щодо використання конфіскованих ним на окупованій нацистами території СРСР кінофільмів різного виду та змісту для ведення пропаганди й політичного навчання в нацистських цивільних установах і військових структурах Третього райху в ідеологічній боротьбі проти Радянського Союзу та більшовизму під час Другої світової війни. **Методологію дослідження** складають історико-архівознавчий та історико-порівняльний методи дослідження, а також методи джерелознавчого аналізу. Це дозволило визначити склад і охарактеризувати інформаційний потенціал групи документів в архіві Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга, що висвітлюють питання конфіскації ним радянських кінофільмів на окупованих територіях, їхнього обліку, опрацювання та вивезення їх до Третього райху, а також використання в антирадянській пропаганді.

Наукова новизна. Об'єктом дослідження та джерелознавчого аналізу є документи Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга щодо конфіскації радянських кінофільмів, які до сьогодні ще не були введені до наукового обігу. Окреме місце в дослідженні відведено також висвітленню питання про використання як самим Оперативним штабом, так і іншими нацистськими структурами радянських кінофільмів наукового та науково-популярного змісту, документальних фільмів, кіножурналів у політичній просвіті та у профільному навчанні під час Другої світової війни, що досі не стало предметом наукового дослідження ані в Україні, ані поза її межами. **Висновки.** Здійснений джерелознавчий аналіз документів дозволяє дійти висновку, що Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга, крім безпосередньо культурних цінностей, конфіскував на території СРСР і вивозив до райху зібрання кінофільмів і кіноматеріалів, що були цінними для використання їх як джерел в ідеологічній війні проти Радянського Союзу. Про це свідчать різноманітні документи з архіву Штабу – звіти його співробітників, переліки конфіскованих кінофільмів, листування.

Ключові слова: Друга світова війна, ідеологія, пропаганда, більшовизм, Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга, кінодокументи.

Актуальність теми дослідження. З активним розвитком інформаційних воєн у сучасному суспільстві, значення яких в останні десятиліття щороку збільшується, зростанням мілітаризації й напруги в міжнародних відносинах зберіга-

ють своє значення дослідження різних аспектів формування ідеології і пропаганди під час Другої світової війни – наймасштабнішого військового конфлікту в історії людства, а також їх безпосереднього впливу на суспільство і державну політику різних країн – учасників конфлікту. Але водночас низку питань, пов'язаних, наприклад, із дослідженнями джерельної бази формування пропагандистської політики, висвітлено фрагментарно. Питання використання німцями власних матеріалів для кінохроніки з метою пропаганди «нового порядку», створення для місцевого населення окупованих територій образу «ідеологічного ворога» – більшовизму – висвітлені краще, в той час як питання щодо конфіскації і використання радянських кінофільмів з пропагандистською і навчальною метою в німецьких структурах – як цивільних, так і військових і на окупованих територіях, і й у Третьому райху – практично не були предметом окремого розгляду.

Аналіз досліджень і публікацій. В Україні останніми роками тривають дослідження з питань, пов'язаних із нацистською пропагандою на території СРСР, окупованій військами Німеччини та її союзниками в 1941–1944 рр. Так, питання нацистської ідеології, пропаганди, культурні процеси на окупованій території України досліджують такі вітчизняні дослідники, як Д. Титаренко [1], М. Михайлюк [2–3], О. Салата [4] та інші; вийшли друком кілька колективних праць, що містять розділи, присвячені нацистській пропаганді [5], та матеріали конференцій [6]. В останні роки поступово поглиблюються дослідження окремих складових ідеологічної війни та пропаганди; наприклад, політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні під час Другої світової війни стали предметом наукової роботи О. Маєвського [7]. Проте в наукових публікаціях є лише окремі згадки про те, що серед різноманітних матеріалів, конфіскованих німцями на окупованій території СРСР, була також кінематографічна продукція [8–9]. Питання про те, як і в якому обсязі конфіскувалися й вивозилися ці матеріали, ким, з якою метою і якою була їхня подальша доля, досі не висвітлені. На першому плані, крім ідеології та пропаганди, роками перебували проблеми переміщених культурних цінностей – предметів мистецтва, книжкових і архівних зібрань, різних наукових колекцій, а також питання реституції, хоча кінофільми та документальна кінохроніка також є продуктом окремої епохи, складовою духовного життя та культурного надбання.

Метою дослідження є аналіз документів Оперативного штабу Розенберга як джерела щодо використання конфіскованих ним на окупованій нацистами території СРСР кінодокументів, а саме кінофільмів різного виду та змісту, а також інших кіноматеріалів, зокрема монтажних аркушів до фільмів, для ведення пропаганди та політичного навчання як у різних нацистських цивільних установах, так і у військових структурах Третього райху в ідеологічній боротьбі проти Радянського Союзу та більшовизму під час Другої світової війни.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на сьогодні ані українські науковці, ані зарубіжні дослідники періоду Другої світової війни та окупації у своїх дослідженнях не розглядали як самостійні історичні джерела документи Оперативного штабу Розенберга, пов'язані з конфіскацією ним радянських

кінодокументів на окупованих територіях Другої світової війни, як і не висвітлювали питання про подальше використання вивезених до Третього райху радянських кінофільмів із пропагандистськими та агітаційними цілями в політичній просвіті членів НСДАП та службовців Вермахту відносно окупованих територій СРСР, а також у профільному навчанні.

Виклад основного матеріалу. Останніми десятиліттями процесові дослідження історії війни та окупації сприяє введення до наукового обігу нових джерел, що тривалий час перебували в закритому доступі, як, наприклад, в архівах республік СРСР, або ж зберігалися в архівах країн Західної Європи та США і через це були недоступними для українських дослідників. Однією з нацистських організацій, доступ до найбільшої частини архіву якої в Україні було відкрито лише наприкінці 1980-х років, є Оперативний штаб райхслайтера Розенберга (нім.: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) (далі – Оперативний штаб, чи Штаб) (1940–1945). Більша частина його архіву (понад 87 тис. архівних аркушів) зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Київ) (далі – ЦДАВО України) [10], у фондах 3674 («Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих західних областей та Нідерландів»), 3676 («Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей»), у складі колекції мікрофільмів КМФ-8 («Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування Вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях»), у фонді 3206 («Рейхс-комісаріат України») серед матеріалів п'ятого опису. Друга частина (бл. 37 тис. архівних аркушів) знаходиться у Федеральному архіві в Берліні (Bundesarchiv Berlin) [11], у фонді NS 30, у незначній кількості – у фондах інших нацистських структур, пов'язаних зі структурою Альфреда Розенберга із назвою «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП» (нім.: Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP) (далі – Служба Розенберга) – у фонді NS 8 (нім.: «Kanzlei Rosenberg», укр.: «Канцелярія Розенберга» (1918–1945) та у фонді NS 15 (Der Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP). Також поодинокі документи наявні у фондах В 126 (нім.: «Bundesministerium der Finanzen», укр.: «Федеральне міністерство фінансів»), В 131 (фонд фотографій Оперативного штабу) та В 323 (нім.: «Treuhandverwaltung von Kulturgut bei der Oberfinanzdirektion München», укр.: «Опикунське управління щодо культурних цінностей при Головному фінансовому управлінні Мюнхена»). Окремі групи документів Штабу зберігаються в Москві, Мінську, Вільнюсі, Парижі, Амстердамі, Нью-Йорку та інших містах світу. Загалом найкраще загальний документальний масив Оперативного штабу висвітлено в публікаціях американської дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед [12–14].

Оперативний штаб, що формально діяв при згаданій вище Службі Розенберга, відомий в Європі передусім масштабними конфіскаціями культурних

цінностей під час Другої світової війни. Його було створено влітку 1940 р. з метою конфіскації культурних цінностей на території Бельгії, Франції, Нідерландів, насамперед тих, що перебували у приватній власності єврейських родин. З 1941 р. Штаб поширив свою «роботу» на окуповані землі України, Білорусії, частини Росії, Латвії, Литви та Естонії, і вона тривала тут орієнтовно до середини 1944 р., коли останні підрозділи Штабу залишили ці території, рухаючись на Захід. Але тут їхня діяльність прямо чи опосередковано була спрямована на підтримку реалізації на окупованих територіях нацистської політики через науково-ідеологічне вивчення даних земель з метою формування політики їхнього ресурсного «освоєння», і тому співробітників Штабу цікавили, насамперед, колекції різних музеїв, бібліотек, архівів, наукових установ, вищих навчальних закладів тощо [15–16]. Окрему частину матеріалів, вивезених із території СРСР, складала саме кінофільми. З одного боку, вони не мали значної художньої чи наукової цінності, свого часу тиражувалися для поширення, як правило, з пропагандистською чи навчальною метою, але, з іншого боку, ці радянські кінематографічні матеріали були для нацистів досить важливими, оскільки відображали формування державної стратегії творення більшовицької свідомості та радянських традицій, насадження їх у свідомості населення. Тому Оперативний штаб був зацікавлений у фільмах передусім пропагандистсько-агітаційного змісту, в тому числі й так званих ігрових, а також у документальних фільмах та кіножурналах відповідно до основних своїх завдань [17, арк. 53–57], які, своєю чергою, передбачали збирання на окупованих територіях Радянського Союзу матеріалів, що могли б стати в нагоді в ідеологічній боротьбі з більшовизмом, – зібрань бібліотек (книги, журнали, картографічні матеріали тощо), різних образотворчих матеріалів (фотографії, листівки, плакати та ін.). За їхньою допомогою планувалося вести ідеологічну боротьбу: так, співробітниками Оперативного штабу здійснювалось оцінювання цих матеріалів для використання в навчанні чи для поточної пропаганди в частинах Вермахту, для практичного використання під час ведення війни (в основному, це фільми технічного або військового змісту), для підтримки Вермахту та місцевої цивільної адміністрації, або ж у майбутньому – як візуальних джерел щодо життя в СРСР у різних сферах (управління, економіка, сільське господарство, наука, соціальна політика).

Документи Штабу як джерела щодо використання радянських кіноматеріалів у пропаганді й навчанні у Третньому райху можна поділити на кілька груп:

- 1) накази, інструкції і розпорядження Управління Штабу та пов'язаних із ним інших служб А. Розенберга, що відображали завдання Штабу щодо конфіскації на окупованих територіях різних радянських матеріалів, які могли стати в нагоді в так званій «ідеологічній боротьбі з більшовизмом»; стосовно ведення ідеологічної боротьби за допомогою зібраних матеріалів шляхом оцінювання їхнього значення та потенціалу для використання у пропаганді, насамперед під час війни, з більш ґрунтовним їх дослідженням у подальшому як зовнішнього відображення картини життя у СРСР тощо;

2) звіти співробітників структур Оперативного штабу, що працювали на окупованій території СРСР, до Управління штабу в Берліні, які відображають процес перегляду зібрань установ, їхньої конфіскації і відбору, відправлення конфіскованих матеріалів до райху. У цій групі документів можна знайти лише стислу інформацію про факти конфіскації кінофільмів, їхнього переміщення до сховищ Оперативного штабу, створених при головних робочих групах на окупованій території СРСР, подальшу каталогізацію та відправлення до Німеччини;

3) листування, як внутрішнє – між робочими групами Оперативного штабу на території СРСР з Управлінням у Берліні щодо конфіскації, перегляду, відбору, використання частини конфіскованих матеріалів, їхнього транспортування до райху, до місць подальшого зберігання, так і зовнішнє – Управління штабу в Берліні з різними організаціями і державними службами, що займалися питаннями політичної освіти і пропаганди, в основному щодо надання радянських кінодокументів для навчання. Серед них були служби Розенберга, що займалися освітою серед членів НСДАП, політичні школи, курси тощо;

4) списки конфіскованих і вивезених фільмів, а також різних супутніх матеріалів, зокрема сценаріїв, монтажних листів та ін.

Найцікавішими для дослідників є документи третьої та четвертої груп, за якими можна визначити, звідки та в якому обсязі Оперативним штабом було вивезено зібрання радянських кінофільмів, також облікові переліки дають уявлення про склад конфіскованих зібрань. Ці матеріали зосереджено переважно у справах 7, 12, 14, 21, 118 першого опису фонду 3676 ЦДАВО України, окремі документи – в інших справах фонду. Згідно з документами Оперативного штабу, ним було вивезено зібрання кінофільмів, діафільмів, платівок із Києва, з тогочасного Всеукраїнського центрального фотокіноархіву в Києві (нині Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного), матеріали якого *«дають нам повну картину розвитку радянського кінематографа ігрового та культурного спрямування як зображальні матеріали підготовки функціонерів у ВКП(б)»* [8, s. 187]. У звітах і листуванні згадуються також зібрання кінофільмів із Херсона, Сталіно (нині Донецьк), Мінська, Ростова-на-Дону та інших міст. Скоріше за все, ці кінофільми свого часу були призначені для демонстрації в кінотеатрах, будинках культури тощо, вони зберігалися в установах кінопрокату, при відділах місцевих партійних комітетів, що відповідали за політичну просвіту, а також використовувалися в різних навчальних закладах. Зокрема, це були фільми кінця 1920–1930-х років, виробництва кількох основних радянських кіностудій і студій кінохроніки та науково-популярних фільмів: «Белгоскіно» (або «Білдержкіно»)¹, «Мосфільм», «Мостехфільм», «Ленфільм», «Лентехфільм», «Союзтехфільм»: «Петро Перший» (1937–1938), «Член уряду» (1939), «Олександр Невський» (1938), «Чапаєв» (1934), «Мінін і Пожарський» (1939), «Щорс» (1939), «Суворов» (1940), «Світлий шлях» (1940), «Людина з рушницею» (1938), трилогія «Юність Максима» (1934), «Великий громадянин» (1937–1939), «Повернення Максима» (1937), «Ви-

¹ Кіностудія при Управлінні у справах кіно при Народному комісаріаті БРСР.

борзька сторона» (1938), «Ленін у Жовтні» (1937), «Цирк» (1936), «Ленін у 1918 році» (1939), «Партійний білет» (1936), «Учитель» (1939), «До завтра» (1929), «Шлях корабля» (1935), «Золоті вогні» (1935), один із перших кінофільмів для дітей «Поліські робінзони» (1935), «Шукачі щастя» (1936), «Двічі народжений» (1934), «Дочка вітчизни» (1937) та багато інших. Очевидна наявність одних і тих само кінокартин, наприклад, ігрових, що свого часу тиражувалися і, відповідно, дублювалися при конфіскаціях у різних містах, не була проблемою, навпаки, це давало можливість за потреби забезпечити дублетами всі нацистські установи.

У листопаді 1942 р. в Києві та Харкові відбулися засідання керівників відділів Управління штабу та керівників робочих груп, що працювали на території Східної Європи. Одним із результатів цих засідання стало вироблення та погодження інструкцій щодо збирання, обліку та описування радянських матеріалів, які можуть бути використані Штабом для пропаганди і подальшого дослідження: книг, різних інформаційних матеріалів (статей із журналів, газет, перекладів, інформаційно-аналітичних довідок, підготовлених представниками місцевої інтелігенції на замовлення Оперативного штабу), фотографій, плакатів, листівок та інших подібних матеріалів, фільмів, платівок, картин, навчальних матеріалів (наприклад, таблиць), карт тощо. Щодо фільмів у цих інструкціях було викладено ряд вказівок для співробітників робочих груп. Так, фільми слід було збирати *«відповідно до їхнього політичного, світоглядного й наукового змісту. Інші фільми можна віддавати на обмін (з іншими структурами – Авт.). [...] Загалом ми обираємо фільми, виходячи з наших навчальних цілей та ілюстрування. До кожного фільму, що підлягає обліку, потрібно скласти облікову картку у двох примірниках, одну – для головної робочої групи, другу – для Управління штабу (формату А 6). На обліковій картці мають бути вказані: назва фільму (транскрибована російською та перекладена), за можливості – режисер та виконавець головної ролі, рік виготовлення, кількість роликів, стан, походження фільму, опис, за можливості – вказівки на важливі радянські [рецензії], ім'я та місце перебування критика. [...] При оцінюванні недостатньо поділити їх на політичні чи не політичні, цінні чи такі, що не мають цінності. Слід подавати стислу характеристику в кількох словах щодо придатності до використання з точки зору ідеології та навчання. [...] Наші масштаби завжди політичні та ідеологічні, не «художні»¹. Фільми до десяти примірників зберігаються на місці, один з них потрібно надсилати до Берліна за вимогою. Дублікати можна вказувати на тій самій картці. Фільми нумеруються у послідовному порядку, при надходженні.. [...], дублікати позначаються як D 2, D 3 та далі [...] Ролики фільму, що пакуються окремо, отримують той самий номер, далі через кому – номер ролика: 137, 6 D 3 означає: фільм 137, 6-й ролик, 3-й примірник. [...] Фільми, що вже зберігаються в Берліні, отримують номери 1–400, для Риги поки що призначені номери 401–500, для Києва – з номером 501 і далі. Передова команда Кавказу отримує інструкції з Києва. Під номером слід кожного разу вказувати, чи йдеться про звуковий фільм, чи про німий, фільм*

¹ Так у тексті.

на вузькій плівці чи про навчальний фільм» [18, арк. 72–73]. Радянські фільми належали до актуальних матеріалів, які слід було одразу за можливості надсилати до Берліна [19, арк. 13], у 30-ти кілометрах від якого, у м. Рангсдорф, Оперативний штаб мав окреме сховище для радянських кінофільмів [20, Bl. 47¹], а опікувався ними відділ «Облік та контроль» Управління штабу. Але, на жаль, в архіві Оперативного штабу не знайдено картотеки на конфісковані фільми, яка б укладалася за наведеними вище інструкціями, є лише описи на аркушах формату А 4, наприклад, перелік фільмів військово-технічного змісту [21, арк. 22–27]. Імовірно, що вона могла бути втрачена під час руйнування і пожежі однієї з будівель Оперативного штабу в Берліні в 1943 р. чи вже після переїзду до Ратібора. Або ж її створення не відбулося чи було перерване.

У архіві Оперативного штабу збереглися переліки фільмів, що склалися вже співробітниками Штабу. Наявні як прості переліки, що містили лише назви фільмів [21, арк. 28–29], так і розширені, облікові. У них, крім назви, вказувалися рік і місце виходу фільму, фізичний стан плівки, технічні характеристики фільму та плівки (німий фільм – Stumfilm, звуковий – Tonfilm, фільм на вузькій плівці – Schmalfilm, на стандартній кіноплівці – Normalfilm, діафільм – Stehfilm), характер фільму: ігровий, навчальний за окремими темами – сільське господарство, медицина, військова справа тощо, документальний, а також матеріали кінохроніки за різні роки, що були важливими для нацистів з огляду на те, що в останніх демонструвалися досягнення Радянського Союзу, перш за все, – в царині сільського господарства, індустріалізації та розбудови інфраструктури, хоча, звісно, ці кіножурнали самі були, передусім, засобом радянської пропаганди і цікавили нацистів ще й як її складова.

Але найінформативнішими джерелами є облікові переліки, де, крім вищенаведених даних, зазначалося також, наявний фільм повністю чи в частинах (як у складі кількох окремих серій, так і в частинах, на які поділялася плівка), стисло подавався зміст кожної кінокартини.

Але, на жаль, не всюди в документах Оперативного штабу, навіть у наведених переліках та листуванні, була чітко вказана радянська установа, звідки було забрано фільми, в основному фігурує, переважно, лише місто. Як правило, в німецьких документах ідеться про матеріали, що вже були конфісковані і знаходились у приміщеннях, які використовувалися Штабом як сховища. Крім того, не всі згадані в документах матеріали були конфісковані безпосередньо Оперативним штабом, інколи він отримував зібрання, захоплені військовими час-

---

¹ Тут і далі в посиланнях із скороченням «Bl.» (від нім. «Blatt» – «аркуш») ідеться про посилання на фонди Федерального архіву в Берліні. У переліку використаних джерел посилання подано за рекомендацією Федерального архіву. Крім того, це посилання на порядковий номер аркуша співвідноситься не з внутрішньою нумерацією аркушів справи (у багатьох справах фонду нумерація відсутня), а з номером сканованого зображення у справі, що розміщене на сайті Федерального архіву, оскільки фонд NS 30 оцифрований та відкритий для доступу. Як правило, першим відсканованим аркушем вважається обкладинка справи. Пряме посилання на сторінку справи, розміщену на сайті Федерального архіву, тут не наводиться.

тинами і службами, а також підрозділами пропаганди при Вермахті. Також мав місце і зворотний процес – частина фільмів могла бути передана іншим нацистським структурам. Так, щонайменше бл. 300 кінокартин було знайдено в м. Клинець Брянської області, їх конфіскували ще в 1941 р., але не було відомо, яка саме служба здійснила конфіскацію і кому належать це зібрання. Навесні 1943 р. Оперативний штаб намагався забрати ці кінофільми собі й переправити до Берліна, хоча у Клинцях не було стаціонарного підрозділу Штабу [22, ВІ. 52–55, 104], оскільки ця територія вважалася прифронтовою. Так само у квітні 1942 р. передова команда «Ленінград» Оперативного штабу під керівництвом Г. Штьове, що здійснювала робочі поїздки з метою пошуку різноманітних матеріалів у прифронтовій смузі (в околицях Ленінграда), знайшла у Феодоровському соборі в м. Пушкін (до 1918 р. – Царське Село) сховище кіноматеріалів та кіноплівки, облаштоване там радянською владою ще до Другої світової війни: *«В одній із церков, що потрапила до безпосередньої зони бойових дій, я знайшов велике сховище фільмів. Уся церква, судячи з усього, використовувалася більшовиками як приміщення для зберігання фільмів. Частина полиць була порожньою, а більша частина церкви вигоріла. Оскільки я побачив перед церквою розкидані кіноплівки, я пошукав і знайшов підвал, повністю заповнений більшовицькими фільмами. Я подбав про перевезення з Пушкіна до Красногвардійська (нині Гатчина. – Авт.), де проходила залізниця»* [23, арк. 345]. Члени передової команди забрали залишки із собою, – вони зайняли практично всю вантажівку – і переправили до Риги, що була місцем перебування Головної робочої групи «Остланд» Оперативного штабу, а пізніше, влітку 1942 р., – до Берліна, до Управління штабу. Серед них виявилися старі кінофільми, плівки з фонограмами, грамзаписи, а також багато кіноплівок наукового змісту (техніка, сільське господарство, природознавчі науки, спорт тощо), що становили, як зазначив Г. Штьове, найбільшу цінність [24, арк. 131–132].

29 липня 1942 р. із Херсона було відправлено до Берліна кіноархів, знайдений у будівлі колишнього управління флоту 10 грудня 1941 р. За попередніми даними, це міг бути архів кінопрокату при міській адміністрації, у складі якого було 176 фільмів та 167 кіножурналів різного змісту [21, арк. 70–76; 25, арк. 40–44]. Ще бл. 150 конфіскованих фільмів зберігались у підвалі приміщення служби Оперативного штабу в Мінську станом на 1943 р. [26, ВІ. 111; 27, ВІ. 134–136], бл. 40 навчальних фільмів та діапозитивів було конфісковано у травні 1942 р. у Сімферополі [28, ВІ. 35–40] (у жовтні їх було вже 79) [21, арк. 152–155]. Крім того, у Сталіно (нині Донецьк) влітку 1942 р. у приміщенні однієї кінопрокатної організації знаходився архів кінофільмів у кількості 105 одиниць [25, арк. 37–39] (за іншими даними – 170 [29, арк. 163]), що перебував у віданні місцевого підрозділу пропаганди, і співробітники Штабу дійшли з ними згоди про те, що вони отримують переліки цих фільмів та зможуть отримати копії тих із них, яких до цього моменту ще не було в розпорядженні Оперативного штабу [29, арк. 163–164, 167–193]. Влітку 1942 р. було знайдено сховище кінофільмів (для кінопрокату) в Ростові-на-Дону,

по вул. Пушкінській, 236; припускалося, що ще один великий кіноархів мав бути в будівлі НКВС між вулицями Казанською та Ворошиловською [30, арк. 37]. Через це ледь не спалахнув конфлікт між Оперативним штабом та місцевою комендатурою, яка вирішила забрати собі ці матеріали, провела інвентаризацію та за допомогою поліції безпеки, СД та батальйону пропаганди вилучила значну частину фільмів. Особлива команда Оперативного штабу під керівництвом Г. Рьока терміново виїхала з Берліна до Ростова-на-Дону. В підсумку комендатура визнала право Оперативного штабу на ці матеріали, і його співробітники забрали із собою 253 фільми (скільки помістилося до машини), а ті, що залишилися (бл. 200), протягом кількох днів після інциденту разом з іншими матеріалами (книгами, журналами та газетами) було відправлено залізницею до Києва, до Головної робочої групи «Україна» [31, арк. 16–17].

Станом орієнтовно на 1942 р. (дата на документі відсутня, але не пізніше весни 1943 р.) в одному з приміщень Управління штабу на Маргаретенштрассе, 18 у Берліні перебувало бл. 60 фільмів різного змісту, що були вже опрацьовані. Крім того, 147 фільмів знаходилися там само, але ще не були описаними, а 83 ролики на той момент були передані Імперській службі з використання фільмів та зображень у науці і навчанні (нім.: Reichsanstalt für Film und Bild in Wissenschaft und Unterricht) [21, арк. 10–12].

Кількість кінокартин і різних кіноматеріалів, вивезених Штабом із Києва, із Всеукраїнського центрального кінофотоархіву в Києві (нині – Центральний державний архів кінофотофонодокументів ім. Г. С. Пшеничного, далі – ЦДКФФА України), точно не відома. Станом на першу половину 1941 р. у цьому архіві на постійному зберіганні перебувало 117 502 фотодокументи [32, с. 244], а в документах Штабу йдеться, в основному, про вивезення з нього різноманітних фотоматеріалів. При цьому в різних документах обсяги вивезеного різняться: так, найчастіше згадуються 75 000 тис. одиниць, до яких входили фотографії за 1920–1930 рр., позитиви, негативи на склі, матеріали на платівках тощо [8, S. 187; 16, с. 543], хоча подекуди зустрічаються й інші цифри. За даними документів ЦДАВО України, у вересні–жовтні 1943 р. нацистами під час евакуації з Києва було вивезено до Ратібора (нині польське місто Рацібуж) увесь документальний масив цього архіву, що на момент початку окупації міста зберігався в одному з приміщень Києво-Печерської лаври, а пізніше був переміщений німцями до приміщення школи на вул. Прорізній, 17 [33, с. 4]. Саме в Ратібор у другій половині 1943 р. переїхали окремі відділи Управління Штабу, серед них і відділ «Облік і контроль», який відповідав за зберігання, облік, опрацювання та використання радянських матеріалів (для фотографій та різних зображальних матеріалів було навіть створено окремий фотоархів [34, с. 206–222]). Проте в переліку фільмів від 22 лютого 1943 р., замовлених Управлінням Штабу в Берліні з Києва, який має 277 позицій [21, арк. 92–93], відсутня інформація про те, де саме ці фільми було конфісковано. Але в документі від 1 вересня 1943 р., місячному звіті співробітника Головної робочої групи «Україна» згаданого вище архіву Штабу на вул. Прорізній за сер-

пень 1943 р., зазначено, що там серед фотографій, позитивів і негативів, картин знаходилося 276 кінофільмів, а каталог до них уже було відправлено до Берліна 31 серпня того ж року [35, арк. 9].

Документи Штабу, що збереглися, містять свідчення щодо використання радянських фільмів структурами Служби Розенберґа з метою політичного навчання членів НСДАП, оскільки А. Розенберґ намагався взяти під контроль ідеологічне та політичне навчання в партії, а саме її члени обіймали посади середньої та вищої управлінських ланок у державних структурах. Тому радянські кінофільми, передусім, були призначені для використання як навчальний матеріал у різних підрозділах НСДАП і включалися (повністю або частинами, у вигляді діафільмів, для передавання змісту і сюжету) до так званих «навчальних тем», за якими Служба Розенберґа організовувала ідеологічне навчання в партії, наприклад, за темами «Німецька доленосна війна на Сході», «Європа та Америка», «Расове вчення» та ін. [21, арк. 4]. Так, у службовій записці відділу «Облік та контроль» Управління Штабу від 28 червня 1943 р. щодо робочої розмови з керівником відомства «Навчальні засоби» Служби Розенберґа Г. Бренделем було зазначено: *«Фрагменти радянських кінофільмів слід використовувати як діафільми для великих навчальних тем. [...] При цьому підбірки фрагментів слід використовувати з просвітницькою метою щодо більшовизму. [...] цілком можливо упорядкувати фрагменти радянських кінофільмів відповідно до навчальних тем, але доречно в цілому брати кінофільми просвітницького змісту з наявного матеріалу і лише після їх перевірки визначати тематичний підбір навчальних фільмів»* [21, арк. 4].

На території райху Штаб також поширював вивезені кінофільми між різними установами (Імперський кіноархів, Міністерство пропаганди, Міністерство у справах окупованих східних територій та ін.), надавав різні фільми військовим структурам (за потреби для розповсюдження з фільмів робилися копії). Ілюстрацією подібної співпраці може слугувати, наприклад, листування між Головною робочою групою «Остланд» Оперативного штабу та відокремленою від неї у травні 1943 р. Головною робочою групою «Центр» з Управлінням Штабу в Берліні та зі службою командувача груп прикриття та командувача в зоні тилу груп армій «Центр» за квітень–травень 1943 р., що знаходиться у справі 158 фонду NS 30 у Федеральному архіві в Берліні. Предметом листування став запит командувача в зоні тилу груп армій «Центр» до Оперативного штабу, місцем перебування якої був Мінськ, із проханням надати в користування радянські фільми технічного змісту, передусім автотехнічного, що могли знаходитися серед матеріалів, конфіскованих Оперативним штабом на окупованій території СРСР. Головна робоча група «Центр» Оперативного штабу в листі-відповіді від 10 травня 1943 р. до командувача груп прикриття та командувача в зоні тилу груп армій «Центр» у Могильові за підписом керівника Головної робочої групи «Центр» Г. Ланґкопфа зазначала стосовно цього нещодавнього запиту: серед зібрань Головної робочої групи «Центр» є два фільми, що підходять за змістом, а саме «Тракторист» і «Танк»

[36, Вл. 20]. З них надати для користування можливо лише другий, бо фільм «Тракторист» уже давно відправлено до райху. У доданій до документа копії листа робочої групи «Білорусія» (Мінськ) до Головної робочої групи «Остланд» від 21 квітня 1943 р. за підписом О. Нерлінга повідомляється, що фільм № 55 «Тракторист» уже відправлено до Управління Штабу в Берліні, а фільм № 89 «Танк» має гарний стан і придатний для використання [36, Вл. 21].

Крім того, згідно з донесеннями робочих груп Штабу до Управління штабу в Берліні, на окупованій території СРСР Штабом проводилися регулярні публічні заходи з демонстрацією радянських кінофільмів, на так званих «відкритих вечорах», організованих Штабом для місцевих чиновників, службовців Вермахту, представників місцевої преси в Ризі, при Головній робочій групі «Остланд» [24, арк. 357]. Цей захід, як правило, включав доповідь на актуальну політичну тему і показ радянського кінофільму до теми із подальшим обговоренням і дискусією, причому предметом міг бути навіть сам кінематограф як засіб пропаганди радянського устрою і створення способу життя поза СРСР. Для військово-службовців демонстрували, в основному, радянські ігрові кінофільми, передусім під час проведення короткострокових навчальних курсів для офіцерського складу Вермахту та його пропагандистів [37, арк. 122], до організації яких залучалось одне з відомств Служби Розенберга із назвою «Навчальні засоби» на чолі з Г. Бренделем. Фільми для показу супроводжувалися підписами німецькою мовою, рідше їх перекладали й озвучували німецькою або ж до кінопоказу залучали перекладача, як правило, – когось із співробітників Оперативного штабу (багато з них знали російську мову). Планувалося також створювати окремі кінорепортажі, що містили б коротку інформацію про зміст радянських ігрових фільмів, завдяки яким можна було здійснити попередній відбір фільмів для перегляду і подальшого використання [21, арк. 5]. Наприклад, у повідомленні відділу «Облік та контроль» Управління штабу до керівника Штабу Г. Утікаля від 17 вересня 1943 р. згадувалася службова розмова, яка мала місце 15 вересня того ж року стосовно організації та проведення в рамках спеціального навчального курсу для службовців Вермахту окремого спеціального семінару для офіцерів-викладачів військової школи із залученням співробітників Оперативного штабу. Ішлося про попередню програму заходу, згідно з якою крім двох доповідей ідеологічно-пропагандистського змісту, а саме доповіді Й. Поля на тему «Єврейство» (4 жовтня) та доповіді Г. Вундера на тему «Радянський Союз» (15 жовтня), мав відбутися показ радянського кінофільму [37, арк. 122]. Г. Вундер, керівник відділу «Використання» (або «Оцінювання») Оперативного штабу, неодноразово читав доповіді ідеологічного змісту в різних містах Німеччини, які супроводжував демонстрацією радянських фільмів. Так, 24 листопада 1942 р. він прочитав у Дюссельдорфі доповідь «Більшовицьке керівництво людьми та виховання», після якої відбувся показ фільмів «Цирк», «Перше травня» та «Світлий шлях» [21, арк. 54]. Відомо також, що перегляди радянських кінофільмів організовували і для самого Альфреда Розенберга й чиновників Міністерства окупава-

них східних територій [20, ВІ. 47]. Співробітники Штабу також часто відвідували покази радянських кінофільмів ідеологічного змісту, влаштовані іншими інституціями і службами, подеколи – й кілька разів на місяць. Так, 5 та 12 березня 1943 р. вони побували у відділі культурної політики Міністерства окупованих східних територій [21, арк. 41], 15 березня 1943 р. – в Імперській службі з використання фільмів та зображень у науці й навчанні [21, арк. 39] та ін.

Але водночас листування Оперативного штабу свідчить, що вже у 1944 р. використання подібних радянських матеріалів на тлі зростання антирадянської пропаганди, яку розвивав Й. Геббельс, було ним заборонене. Так, у жовтні 1944 р. він заборонив поширювати та демонструвати радянський кінофільм «Если завтра война» (1938), в якому пропагувалася думка про готовність радянського народу будь-якої миті стати на захист Батьківщини, про війну «малою кров'ю» на чужій землі, а також при підготовці якого активно використовувалися документальні записи військових маневрів радянської армії.

На жаль, за відомими дослідникам документами можна лише простежити шлях переміщення окремих зібрань, а повоєнна доля фільмів у цілому залишається невідомою.

Так, 27 вересня 1943 р., під час евакуації підрозділу Оперативного штабу з Києва до Берліна, у складі залізничного вагону München 22 473 було відправлено 22 пакунки з «більшовицькими фільмами», що належали відділові «Облік» Головної робочої групи «Україна» [8, S. 139]. Пізніше, в листопаді того ж року, цей вагон на своєму шляху випадково потрапив у Бреслау (нині Вроцлав), і його вміст був розділений на декілька частин: друковані матеріали мали відправитися далі, до Ратібора, 9 ящиків з 63-ма художніми картинами та 9-ма рулонами (це теж були картини) – до сховища Оперативного штабу в одному з монастирів у Бухгаймі, а 19 ящиків із фільмами, що були у складі цього вантажу і безпосередньо мали значення для ведення війни, слід було спрямувати до Управління штабу в Берліні [38, ВІ. 221; 9, S. 160]. 15 жовтня 1943 р. у складі залізничного вагону France 62 938, що відправлявся до Ратібора з Мінська, серед різних матеріалів – книг і бібліографічних матеріалів з Могильова (половина вагона), 12-ти ящиків із закаталогізованими книгами, двох ящиків з картинами радянського періоду для зондерштабу «Зображальне мистецтво» та 13-ти ящиків з матеріалами з бібліотеки Радзивілів – були також і 15 ящиків з фільмами навчального змісту (шкільні, наприклад) [38, ВІ. 52]. На жаль, переліків того, що було в ящиках, при цьому документі немає. Але частково зміст ящиків розкрито в іншому документі – у переліку навчальних фільмів (12 одиниць), відправлених у цьому вагоні до Ратібора, що зберігається в іншій справі фонду NS 30 [39, ВІ. 212]. Серед фільмів були такі, що мали практичне значення, присвячені, наприклад, санітарній справі під час війни, використанню різних видів зброї, задіяння собак і коней під час війни, а також такі, що стосувалися питань ідеології, наприклад, фільм, присвячений Верховній Раді СРСР. Ці стрічки мали надалі переправити до Берліна. Велику й останню партію кінофільмів було відправлено з Мінська до Ратібора 21 червня 1944 р.

Але, на жаль, поки що у складі відомої нам інформації про основні сховища для вивезених культурних цінностей, облаштованих Оперативним штабом на території Третього райху – в Німеччині, Австрії, Польщі, Чехії [40, С. 53–66; 8, С. 40–43] (Троппау (нині Опава) у Чехії, Ратібор у Польщі, Танценберг в Австрії, в монастирі Буксгайм під Меннінгеном, у замку Банц, замку Гьохштедт на Дунаї), радянські кінофільми не фігурують, як і в низці інших сховищ Оперативного штабу на території Німеччини.

Висновки. Здійснений джерелознавчий аналіз документів свідчить, що Оперативний штаб Розенберга крім безпосередньо культурних цінностей – предметів мистецтва, зібрань бібліотек, архівних фондів та колекцій наукових установ – конфіскував на території СРСР і вивозив до Третього райху зібрання кінофільмів і різних кіноматеріалів, що слугували джерелом як для ознайомлення з життям у Радянському Союзі, яким його подавала радянська пропаганда, так і для використання в антибільшовицькій пропаганді під час війни. Ці матеріали не мали такого значення, як, наприклад, предмети мистецтва та інші культурні цінності, але були цінними для нацистів як джерела в ідеологічній війні проти Радянського Союзу. Про це свідчать різні документи з архіву Штабу – розпорядження та інструкції Управління Штабу в Берліні, службові записки його співробітників, звіти співробітників стаціонарних команд Штабу – головних робочих груп, мобільних команд тощо, а також переліки конфіскованих кінофільмів, що мали містити всі вихідні дані картини: рік і місце створення, ім'я та прізвище режисера та головного оператора, вид фільму (ігровий, документальний тощо), фізичний стан та характеристики плівки, стислий виклад змісту. Важливим джерелом є також листування. Внаслідок діяльності Оперативного штабу ним особисто, або за сприяння інших структур, наприклад, місцевих комендатур, було вивезено зібрання кінофільмів з фото- і кіноархівів та установ, що надавали послуги прокату кінофільмів, з Києва, Херсона, Сталіно, Мінська, Ростова-на-Дону та інших окупованих міст СРСР (кількість вивезених фільмів, у середньому, в кожному випадку конфіскації та вивезення, складала від 50 до 300 одиниць). Серед них були ігрові та документальні фільми, кінохроніки, що становили цінність для Оперативного штабу, а також наукові, науково-популярні фільми та фільми технічного змісту, які мали практичне значення для інших нацистських структур, зокрема для Вермахту. На жаль, доля цих матеріалів наприкінці війни та після неї невідома, але подальша науково-пошукова та архівна робота дозволить розширити джерельну базу досліджень періоду Другої світової війни та окупації в Україні, заповнити лакуни не лише в дослідженнях ідеологічного та пропагандистського аспектів нацистської політики на окупованих територіях, а й культурної політики періоду нацистської окупації в цілому.

Список використаних джерел

1. Титаренко Д. М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів, Донецьк, 2014. 442 с.

2. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 287 с.
3. Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 2. Київ, 2011. С. 644–658.
4. Салата О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 рр.). Донецьк, 2010. 316 с.
5. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 2. Київ, 2011. 943 с.
6. Наукові записки : збірник. Київ: Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 31. Київ, 2006. 161 с. (Серія «Політологія і етнологія»).
7. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. Київ, 2018. 268 с.
8. Hartung U. Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). Bremen, 2000. 359 S.
9. Gutsul N. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944) / Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades... Gießen, 2013. 329 S. URL: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarrii_2013_07_02.pdf
10. Коллекция документов Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга URL: <http://err.tsdavo.gov.ua/>
11. Das Bundesarchiv. URL: <https://www.bundesarchiv.de/>
12. Grimsted, P. K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge, MA: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 2001. 798 p.
13. Grimsted, P. K. Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). Amsterdam: IISH, (2011).
14. Grimsted, P.K. Displaced Cultural Treasures as a Result of World War II and Restitution Issues: A bibliography of publications Patricia Kennedy Grimsted; International Institute of Social History. First published January 31, 2002. URL: https://iisg.amsterdam/files/2019-05/Bibliography_Displaced_Cultural_Treasures_as_a_Result_of_World_War_II_and_Restitution_Issues_0.pdf
15. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Київ: Ін-т історії України, 2014. Ч. 1: Джерелознавче дослідження. 552 с.
16. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Київ: Ін-т історії України, 2014. Ч. 2: Документи. 992 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 59.

18. Там само. Спр. 118.
19. Там само. Спр. 26 а.
20. Bundesarchiv NS 8/260.
21. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 21.
22. VArch NS 30/163.
23. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 149.
24. Там само. Спр. 145.
25. Там само. Спр. 12.
26. VArch NS 30/162.
27. Ibid. NS 30/183.
28. Ibid. NS 30/170.
29. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 225.
30. Там само. Оп. 2. Спр. 11.
31. Там само. Спр. 12.
32. Ємельянова Т. З історії повернення фотодокументів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, вивезених у роки Другої світової війни // Архіви України. 2009, 1–2 (2009). С. 224–248.
33. Каталог фотопозитивів, повернених та переданих Федеральним архівом Німеччини / уклад. Г. І. Божук. Державна архівна служба України, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. Київ, 2013. 280 с.
34. Кашеварова Н. Радянські та німецькі колекції фотоархіву Оперативного штабу Розенберга в ідеологічній боротьбі Третього райху з більшовизмом: реконструкція складу й змісту, інформаційний потенціал // Український історичний збірник. Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. Вип. 21. С. 206–222.
35. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 54.
36. VArch NS 30/158.
37. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 7.
38. VArch NS 30/161.
39. Ibid. NS 30/19.
40. Freitag G., Grenzer A. Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion // «Betr.: Sicherstellung»; NS-Kunstraub in der Sowjetunion. / Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Hrsg). Bremen: Edition Temmen, 1998. S. 53–66.

References

1. Tytarenko, D. M. (2014). *Kulturni protsesy v Ukraini u roky natsystskoi okupatsii (zona viiskovoi administratsii)* [Cultural processes in Ukraine during the Nazi occupation (military administration area)]. Lviv, Donetsk. [In Ukrainian].
2. Mykhailiuk, M. (2006). *Ahitatsiino-propahandystska diialnist orhaniv nimetskoï okupatsiinoï vlady sered naseleння Ukrainy (1941–1944 rr.)* [Agitation and propagandistic activity of the German occupation authorities among the population of Ukraine (1941–1944)]: Candidat's thesis. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Mykhailiuk, M. (2011). Nimetska propahanda v Ukraini [German propaganda in Ukraine]. In *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy* [Ukraine in the World War II: viewing from the 21st cent.]. Vol. 2, pp. 644–658. Kyiv. [In Ukrainian].

4. Salata, O. (2010). *Formuvannia nimetskoho informatsiinoho prostoru v Reikhs-komisariati Ukrainy ta v zoni viiskovoi administratsii (cherven 1941 – 1944 rr.)* [Forming of German informational space in Reichskommissariat «Ukraine» and in the area of military administration (June 1941–1944)]. Donetsk. [In Ukrainian].

5. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy* [Ukraine in the II World War: a view from the 21st century. Historical essays]. (2011). Vol. 2. Kyiv. [In Ukrainian].

6. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kuras* NAN Ukrainy [Transactions of the I. F. Kuras Institute of political and ethnic studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]. (2006). Iss. 31. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Maievskiy, O. (2018). *Politychnyi plakat i karyatura yak zasoby ideolohichnoi borotby v Ukraini 1939–1945 rr.* [Political poster and caricature as means of political struggle in Ukraine, 1939–1945]. Kyiv. [In Ukrainian].

8. Hartung, U. (2000). *Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. Bremen: Edition Temmen. [In German].

9. Gutsul, N. (2013). *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944)*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades ... Gießen. Verfügbar unter http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarrii_2013_07_02.pdf [In German].

10. Kolleksiia dokumentov Operativnogo shtaba reikhsliitera Rosenberga [Records of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg]. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Retrieved from: <http://err.tsdavo.gov.ua/> [In Russian].

11. Das Bundesarchiv. Retrieved from: <https://www.bundesarchiv.de/> [In German].

12. Grimsted, P. K. (2001). *Trophies of war and empire: The archival heritage of Ukraine, World War II, and the international politics of restitution*. Cambridge, MA: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute.

13. Grimsted, P. K. (2011). *Reconstructing the record of nazi cultural plunder. A survey of the dispersed archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*. Amsterdam: IISH.

14. Grimsted, P. K. (2002). *Displaced cultural treasures as a result of World War II and restitution issues: A bibliography of publications Patricia Kennedy Grimsted*. International Institute of social history. First published January 31, 2002. Available at https://iisg.amsterdam/files/2019-05/Bibliography_Displaced_Cultural_Treasures_as_a_Result_of_World_War_II_and_Restitution_Issues_0.pdf

15. Kashevarova, N. H. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchenia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945)* [The ERR activities on the nazi ostraum study (1940–1945)]. Pt. 1: Dzhereloznavche doslidzhennia [Source Study]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [In Ukrainian].

16. Kashevarova, N. H. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchenia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945)* [The ERR activities on the nazi ostraum study (1940–1945)] Pt. 2: Dokumenty. [Documents]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [In Ukrainian, in German].

17. Fond 3676. Inventory 1. Unit. 59. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. [In German].

18. Ibid. Unit 118. [In German].
19. Ibid. Unit 26 a. [In German].
20. Bundesarchiv NS 8/260. [In German].
21. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Fond 3676. Inventory 1. Unit 21. [In German].
22. BArch NS 30/163. [In German].
23. Fond 3676. Inventory 1. Unit 149. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. [In German].
24. Ibid. Unit 145. [In German].
25. Ibid. Unit 12. [In German].
26. BArch NS 30/162. [In German].
27. Ibid. NS 30/183. [In German].
28. Ibid. NS 30/170. [In German].
29. Fond 3676. Inventory 1. Unit 225. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. [In German].
30. Ibid. Inventory. 2. Unit 11. [In German].
31. Ibid. Inventory. 2. Unit 12. [In German].
32. Yemelianova, T. (2009). Z istorii povernennia fotodokumentiv TsDKFFA Ukrainy im. H. S. Pshenychnoho, vyvezenykh u roky Druhoii svitovoi viiny [The history of the returning of photo documents of the H. Pshenychnyi Central State Film-Photo-Phono Archive of Ukraine, exported during the Second World War]. In *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. Iss. 1–2, p. 224–248. [In Ukrainian].
33. Bozhuk, H. I. (2013) (Comp). *Kataloh fotopozytyviv, povernenykh ta peredanykh Federalnym arkhivom Nimechchyny* [Catalogue of photos, returned and transferred from the Federal Archives of Germany]. Kyiv: Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy, Tsentralnyi derzhavnyi kinofotofonoarkhiv Ukrainy im. H. S. Pshenychnoho. [In Ukrainian].
34. Kashevarova, N. (2019). Radianski ta nimetski koleksii fotoarkhivu Operatyvnoho shtabu Rozenberga v ideolohichnii borotbi Tretioho raihu z bilshovyzmom: rekonstruktsia skladu i zmistu, informatsiyni potentsial [Soviet and German collections of photo archive from the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in the ideological struggle of the Third Reich against Bolshevism: reconstruction of the composition and content, information potential]. In *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk* [Ukrainian Historical Collection]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Iss. 21, pp. 206–222. [In Ukrainian].
35. Fond 3676. Inventory 1. Unit 54. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. [In German].
36. BArch NS 30/158. [In German].
37. Fond 3676. Inventory 1. Unit 7. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. [In German].
38. BArch NS 30/161. [In German].
39. Ibid. NS 30/19. [In German].
40. Freitag, G. and Grenzer, A. (1998). Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion. In «*Betr.: Sicherstellung*»; NS-Kunstraub in der Sowjetunion. Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Comps.). Bremen: Edition Temmen. Pp. 53–66. [In German].

Nataliia Hryhorivna Kashevarova,

Candidate of Historical Sciences

Senior researcher of the Department of special branches of historical science and electronic information resources, Institute of History of Ukraine,

National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-2426-0440

e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

The use of Soviet films in the ideological struggle of the Third Reich against Bolshevism (according to the documents of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg)

The aim of the research is to analyse the documents of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg archives as sources for the use of Soviet film strips and documentary film strips confiscated throughout the Nazi-occupied territory of the USSR, that is the films of various kinds and contents, for propaganda and political training, both in different Nazi civilian institutions and within military structures of The Third Reich, devoted to the ideological struggle against the Soviet Union and Bolshevism during the Second World War. **The methodology of research** is comprised of the historical-archival and historical-comparative research methods, as well as methods of source analysis. The use of such methodology made it possible to determine the content as well as determine the informational potential of this kind of documents in the archive of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, which covers the issue of confiscation of Soviet documentary films on the occupied territories, inventory and processing, export to the Third Reich, as well as their use in anti-Soviet propaganda. **Scientific novelty** of the research. The documents of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, dedicated to one of the aspects of its activities on the Nazi-occupied territory of the USSR, namely the confiscation of documentary films, which have not been put into scientific circulation until today are the objects of this research and source study. A separate place in the study also covers the issue of the use of the resources by both the Einsatzstab and other Nazi structures of Soviet films of scientific and popular science content, documentaries, and newsreels in political education and in specialised training during World War II, which until now have not been the subject of scientific research, neither in Ukraine nor abroad. **Conclusions.** The carried out source analysis of the documents allows us to conclude that Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, in addition to cultural values – art objects, confiscated in the USSR and exported to the Reich, collections of film materials as sources both for learning about life in the Soviet Union. Evidences for this notion are supplied by the various documents from the Headquarters archives – reports of employees, lists of confiscated films and correspondence.

Key words: World War II, ideology, propaganda, Bolshevism, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, films.

Наталья Григорьевна Кашеварова,

кандидат исторических наук,

старший научный сотрудник отдела специальных отраслей исторической науки и электронных информационных ресурсов

Института истории Украины НАН Украины,

ORCID: 0000-0003-2426-0440

e-mail: nataliya.kashevarova@gmail.com

Использование советских кинодокументов в идеологической борьбе Третьего рейха против большевизма (по документам Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга)

Цель работы – проанализировать документы Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга как источник на предмет использования конфискованных им на оккупированной нацистами территории СССР советских кинодокументов, а именно кинофильмов разного рода и содержания, для ведения пропаганды и политического обучения как в разных нацистских гражданских учреждениях, так и при военных структурах Третьего рейха в идеологической борьбе против Советского Союза и большевизма во время Второй мировой войны. **Методология исследования** состоит в использовании историко-архивоведческого и историко-сравнительного методов исследования, а также методов источниковедческого анализа. Это позволило определить состав и охарактеризовать содержание группы документов в архиве Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга, освещающих вопрос конфискации им советских кинофильмов на оккупированных территориях, учета и обработки, вывоза в Третий рейх, а также использование в антисоветской пропаганде. **Научная новизна.** Объектом исследования и источниковедческого анализа являются документы Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга, посвященные одному из аспектов его деятельности на оккупированной территории СССР, а именно конфискации кинофильмов, которые до сегодняшнего дня еще не были введены в научный оборот. Отдельное место в исследовании занимает также освещение вопроса об использовании как самим Оперативным штабом, так и другими нацистскими структурами советских кинофильмов научного и научно-популярного содержания, документальных фильмов, кинохроник в политическом просвещении и профильном обучении во время Второй мировой войны, что до сих пор не было предметом научного исследования, ни в Украине, ни за ее пределами. **Выводы.** Осуществленный источниковедческий анализ документов позволяет сделать вывод, что Оперативный штаб рейхслайтера Розенберга, кроме непосредственно культурных ценностей, конфисковывал на территории СССР и вывозил в рейх собрания кинофильмов и киноматериалов, которые были ценными для использования их как источников в идеологической войне против Советского Союза. Об этом свидетельствуют разные документы из архива Штаба – отчеты его сотрудников, перечни конфискованных кинофильмов, переписка.

Ключевые слова: Вторая мировая война, идеология, пропаганда, большевизм, Оперативный штаб рейхслайтера Розенберга, кинодокументы.

Стаття підготовлена 9 квітня 2019 року;

подана до друку 17 квітня 2019 року.